

פניני לשון - קריאת שמע או קרית שמע

רבותינו הגיע זמן קְרִית שמע של-שחרית

אדם בן נון

הכתיב: קרית שמע / קריית שמע / קריאת שמע

ידוע ומפורסם כי מנהג תימן לומר **קרית שמע** ולא **קריאת שמע**. למעשה מסורת זו אינה תימנית דווקא, והיא נמצאת כבר במקורותינו הקדומים ביותר הן בדפוסים והן בכתבי היד (כגון בתלמוד הבבלי, בתלמוד הירושלמי, במדרשי ההלכה, במדרשי האגדה ולאחריהם בספרות רבותינו הגאונים והראשונים). בכתבי היד אנו מוצאים שלושה כתיבים: א. **קרית שמע**. ב. **קריית שמע**. ג. **קיריית שמע**.^[1] בדפוסים אנו מוצאים צורות כתיב אלו לצד הכתיב **קריאת שמע** המוכר לנו היום. צורות אלו משמשות זו לצד זו, ולפעמים אף באותו משפט. ניתן לשער ששלוש צורות הכתיב הנמצאות בכתבי היד מורות על הניקוד **קְרִית שמע** בשווא נח תחת הרי"ש, שכן אלה הדרכים המקובלות לציין ניקוד זה בכתה"י של המשנה. ראה למשל את המילה **מחיה** ושני צירופיה **מחיית השחין ומחיית המכוה**,^[2] המופיעים כמה פעמים במסכת נגעים.^[3] בכתבי היד הטובים והעתיקים של המשנה^[4] פעמים נכתב **מחיה**, **מחית**, פעמים נכתב **מחייה**, **מחיית** ופעמים שנוספה יו"ד לאחר המי"ם – **מחיית** (אף באותו משפט זה לצד זה). ברור שכל צורות כתיב אלו מכוונות לניקוד **מְחִיָּה**, **מְחִיָּת**, כפי שמנוקד במקרא (ויקרא יג, פסוקים י כד) וכפי שנוקד שם בכת"י קאופמן. גם כאן הצורות **קרית שמע** או **קריית שמע** (ובאופן שאינו משתמע לשני פנים גם הצורה **קיריית שמע**) מכוונות לניקוד **קְרִית שמע**.

אף מסתבר שהכתיב **קרית שמע** ביו"ד אחת אינו עשוי לניקוד **קְרִית שמע** בחירק תחת הרי"ש, שכן בדרך כלל לניקוד כזה היה צפוי להיכתב **קריית שמע** בשתי יו"דין – יו"ד אחת לציין את החירק שבריי"ש ויו"ד שנייה עיצורית, כמו שמקובל בכתה"י הטובים של המשנה במילים הדומות לה: **עליית** חנניה (שבת א, ד), **כפיית** המיטה (תענית ד, ז), **ראיית** הנגע (נגעים ב, ד), **ראיית** הבית (נגעים יב, ה), **נטיית** האהל (אהלות ז, ב), **שתיית** הבהמה (ידיים א, ג). צורות כמו **עלית**, **כפית**, **ראית**, **נטית**, **שתיית**, כמעט שלא נמצאו בכתה"י הטובים.^[5]

השערה זו של הניקוד **קְרִית שמע** מתאמת מעיון בניקוד כתבי היד הטובים של המשנה ששם נוקד **קְרִית שמע**. הרי לנו שמסורת קריאה זו אינה תימנית דווקא, אלא נהגה גם בשאר תפוצות ישראל בתקופות קדומות יותר, והייתה מחויבת המציאות במקום שנכתב **קרית שמע** או **קיריית שמע** (וממילא כך מסתבר גם כשנכתב **קריית שמע**).^[6] בדפוסים היום אנו מוצאים רק את הצורה **קְרִיאת שמע**. אמנם בדפוסים הקדומים של המשנה, לצד הצורה הנפוצה **קְרִיאת שמע**, אנו מוצאים גם מעט צורות של **קְרִית שמע**.

ואפילו שרידים בודדים לניקוד **קרית שמע**.^[7]

יש להעיר שלצד ההיקריות המרובות של הצירוף "קרית שמע", מצאנו במשנה עוד שני צירופים אחרים של המילה "קריאת" – "קריאת המגילה", "קריאת ההלל" (מגילה ב, ה), ושם נכתב **קריאת** גם בכתבי היד וגם בדפוסים.

אמנם במקורות אחרים זולת המשנה מצאנו את המילה **קרייה** גם כשהיא עומדת לבדה, כגון "כשם שקיבלתי את התורה **בקרייה**, כך אני מוסר לבניו **בקרייה**" (מד"ר דברים ז), וגם כשהיא באה כנסמך בצירופים אחרים, כגון "**קריית הגבר**" (זבחים פו ע"ב), "**קריית מגילה**" (תוספתא מגילה א, ד), "**קריית הפרשה**" (ירושלמי יומא א, א), ועוד.^[8] גם בלשון רבים מצאנו "לקרות התוכחות **בקריית הרבה**" (מד"ר דברים ד, א).

מכתיב זה אין להוכיח בוודאות כיצד קראו את המילה, שכן כאמור לעיל כתיב זה (בשתי יו"דין) משמש גם לניקוד **קְרִיָה, קְרִיָת, קְרִיֹת**, וגם לניקוד **קְרִיָה, קְרִיָת, קְרִיֹת**.

מסורת הקריאה התימנית

המנהג השגור במסורת תימן שלעולם קוראים **קְרִיָת שמע**. גם כשנכתב **קריאת שמע** באל"ף אין מתחשבים הקוראים בכתב, אלא קוראים כמנהגם, מִשָּׁל היה זה חילוף כתיב וקרי. כך גם נהגו זקני תימן וחכמיה כשנדרשו לנקד טקסטים שונים – יש מהם שהתעלמו מהכתיב וניקדו **קְרִיָת שמע**. יש שהוסיפו קו מחיקה על האל"ף, ויש מהם שלא ניקדו את המילה **קריאת** בעמוד אך בגיליון העתיקו את המילה וניקדוה לפי גרסתנו – **קְרִיָת**. בצירופים "**קריאת ההלל**", "**קריאת המגילה**" (מגילה ב, ה) המנהג השגור לקרוא ולנקד **קְרִיָת** על פי הכתיב.^[9]

בשאר הצירופים שהוזכרו לעיל ושנכתבו בשתי יו"דין – "בקרייה", "קריית הגבר", "קריית מגילה", "קריית הפרשה", "בקריית", המנהג הפשוט לקרוא **קְרִיָה, קְרִיָת, קְרִיֹת**, וכן קיבלתי מזקני תימן באופן פשוט.^[10]

פירושי חכמי תימן

על פשר נוסחת **קריית שמע** כבר עמדו חכמי תימן לדורותיהם, והעלו פירושים שונים.

ר' זכריה הרופא (הרז"ה)^[11] בפירושו על הרמב"ם^[12] בהלכות קריית שמע (עדיין בכתב יד)^[13] כתב: "**וקריאת שלש פרשיות אלו על סדר זה, היא הנקראת קריית שמע. יעני קראה פי נצ'ם מערוף, שבה אלבניו, מן קריה נאמנה וכו'. ולד'אלך סמאהא קריית, ולם יקול קריאת**".

בתרגום ללשון הקודש:^[14] "**כלומר, קריאה לפי סדר ידוע, כמו הבניין, מ[לשון] קריה נאמנה [ישעיה א, כא כו] וכו'.**"^[15] ולכן קרא אותה קריית, ולא אמר קריאת".

מוהר"ר חיים קורח זצ"ל בתשובותיו (עדיין בכתב יד)^[16] העתיק גם הוא את תרגום פירושו

של ר' זכריה הרופא, ^[17] אולם נראה שהנוסח שלפניו היה שונה מעט, שכן כתב: "ולמה נקרא שמה קרית שמע ולא אמר קריאת." ^[18] התשובה, שאין קריה פחותה מג' שכונות, ^[19] כמו שנאמר קריה נאמנה, ועוד. ^[20] לפי שיש בה ג' פרשיות, שמע והיה אם שמוע ויאמר".

מוהר"ר סעדיה עדני זצ"ל ^[21] בפירושו על הרמב"ם (עדיין בכתב יד) ^[22] כתב: "למה לא אמר [ה] הלכות קריאת שמע. אלגואב, ד'אלך תקריב לאללפץ'. וקיל לאנהא תחתאג קראה פי נצ'אם מעלום שביה באלבנאיה מן קריה נאמנה, לד'אלך קאל קרית שמע. וקיל לאנהא מוולפה מן אמכנה כת'ירה, לאנהא שלש פרשיות משלשה מקומות מן התורה." ^[23]

מו"ר הרה"ג פינחס קורח שליט"א תרגם את הקטע (בתוך קונטרס "פירוש רבינו סעיד ו' דוד אלעדני", קרית ספר ה'תש"ע, עמ' כט), באופן זה: "למה לא אמר הלכות קריאת שמע? התשובה, זה קרבה ללשון. ^[24] ויש אומרים לפי שהיא צריכה קריאה בסדר ^[25] ידוע כעין הבניה מן "קריה נאמנה" (ישעיה א, כא), ולכן ^[26] אמר קרית שמע. ויש אומרים לפי שהיא מיוסדת ^[27] ממקומות רבים, ^[28] לפי שהיא שלש פרשיות משלשה מקומות מן התורה".

מוהר"ר יצחק ונה זצ"ל ^[29] בפירושו "חידושי"ן על תכלאל "פעמון זהב" שערך (עדיין בכתב יד) ^[30] כתב: "קרית שמע, כמו קריאת. ולשון קריה היא. ^[31] תרגום ערים, קרוין. כלומר שאינה במקום אחד בתורה, אלא במקומות הרבה ^[32] כמו הערים שאחת הנה ואחת הנה".

גם בהערות על תכלאל עץ חיים (חלק א, דף צ ע"ב ^[33] מהדורת הרש"צ) נמצא כתוב: "נקראת קרית שמע ולא קריאת שמע, לפי שהיא כעיר הזאת שנתקבצו מערים הרבה, כך ק"ש מקובצת ממקומות רבים כמו העיר, כי כן תרגום עיר קרתא, והבן ענין זה, עכ"ל." ^[34]

את יסוד פירושיהם המקשר בין קרית שמע למילה קריה במשמעות עיר – העתיקו בקצרה רבני תימן בדורנו (מו"ר הרה"ג עזריה בסיס שליט"א, מבוא למנורת המאור מהדורת ר' יעקב קרואני, ^[35] הרה"ג חזקיהו דחבש שליט"א, אגדתא דפסחא, עמ' רכז; הרה"ג יוסף שבח שליט"א, אמרות יוסף מהדורה שנייה, עמ' לה, הערה 17).

על הפירושים האלה יש להוסיף ^[36] את דברי אחד מחכמי תימן הקדמונים (המיוחסים כנראה בטעות לר"י הנגיד) ^[37] בביאורו לרמב"ם בספר המצוות. הרמב"ם (הכלל השני, דף טו, מהדורת מוסד הרב קוק, תשל"א) מצטט את הגמרא בתמורה (דף טז ע"א) האומרת: ^[38] "במתניתין תנא אלף ושבע מאות קלין וחמורין וגזירות שוות ודקדוקי סופרים נשתכחו בימי

אבלו של משה. אמר רבי אבהו, אעפ"כ החזירן עתניאל בן קנז מתוך פלפולו, שנאמר וילכדה עתניאל בן קנז אחי כלב".

בספר תשובות ר"י הנגיד (מתורגם ללשון הקודש, מהדורת רצהבי תשמ"ט, עמ' 35) נכתב: "ש[אלה]. כיצד קרית ספר מלמדת על הדיבור הנזכר. ת[שובה]. דע שיש בזה תשובות רבות. ראשונה שבהם, שדברי תורה ועניינים נכבדים מונים אותם בביטוי עיר. ועיר וקרית – היינו הך. הוא שאמר הכתוב 'עיר גבורים עלה חכם' (משלי כא, כב). כלומר, גילה צפונות העניינים הנכבדים", עכ"ל. ^[39] לפי דבריו ניתן להסביר גם שהמילה קרית בצירוף "קרית שמע", היא מלשון עיר, ומורה על נכבדותן של פרשיות שמע.

יוצא אם כן שישנם חמישה פירושים עיקריים:

- א. קריה הוא קיצור של קריאת (רבי סעדיה עדני בפירושו הראשון ומהר"י ונה בפירושו הראשון).
- ב. מספר הפרשיות שלוש, כמו עיר שיש בה שלוש שכונות (מהר"ח קורח).
- ג. ק"ש מקובצת מפרשיות מפוזרות (רבי סעדיה עדני בפירושו השני) כמו ערים מפוזרות (מהר"י ונה בפירושו השני) או כמו עיר שמתקבצים אליה ממקומות רבים (הרש"צ).
- ד. הפרשיות מסודרות כמו בניין (נימוקי הרז"ה ורבי סעדיה עדני בפירושו השלישי).
- ה. המילה קרית היא מלשון עיר, ומורה על נכבדותן של פרשיות שמע (ספר תשובות ר"י הנגיד).

הצד השווה לרוב הפירושים האלה (חוץ מהפירוש הראשון והפירוש האחרון), שהם מסבירים את המילה קריה במשמעות קריאה רק בצירוף "קרית שמע", ולא כשהמילה קריה עומדת לבדה או באחד משאר הצירופים שהוזכרו לעיל.

ההסבר הדקדוקי על דרך הפשט

נראה ברור שחכמי תימן כתבו את רוב פירושיהם רק על דרך הדרש ובהקשר המיוחד של הצירוף "קרית שמע". אך בפירושים אלו הם לא נחתו לבאר את ההסבר הדקדוקי על דרך הפשט שיבאר את המילה "קרית" כשלעצמה.

ההסבר הדקדוקי של המילה קריה / קריה הוא פשוט ועמדו עליו בקצרה מלומדים שונים. ^[40] כפי שהסבירו, חל כאן תהליך פונטי – קְרִיָּאָה < קְרִיָּיָה, וזה מה שמצאנו בדוגמאות שהובאו לעיל, "קרייה", "קריית הגבר", "קריית מגילה" ועוד. אולם בצירוף "קרית שמע", ^[41] חלה התפתחות נוספת – קְרִיָּיָה < קְרִיָּה.

שלב א: קְרִיָּאָה < קְרִיָּיָה – נובע מתהליך של עירוב גזרות ל"א ול"י, והשפעה של גזרת ל"י על גזרת ל"א. תופעה זו מצויה כבר במקרא, אך היא שכיחה בעיקר בלשון חכמים. ישנן שתי מערכות נטייה לשורשים שלמ"ד הפועל שלהן נחה. שורשי גזרת ל"א – קר"א, מצ"א, בר"א; קראתי, מצאתי, בראתי; לקרוא, למצוא, לברוא; קריאה, מציאה, בריאה, ועוד. שורשי גזרת ל"י – בנ"ה, קנ"ה, זכ"ה; בניתי, קניתי, זכית; לבנות, לקנות, לזכות; בנייה, קנייה, זכייה, ועוד.

מאחר שבלשון נסתר בעבר אין הבדל בקריאה בין גזרת ל"א לגזרת ל"י אלא רק בכתיבה

(השווה קָרָא לעומת קָנָה), היטשטשו הגבולות בין שתי מערכות הנטייה. זו הסיבה שאנו מוצאים מילים רבות כדוגמת **קורין**, **מצינו**, **בריית**, על דרך גזרת ל"י ולא **קוראין**, **מצאנו**, **בריאת**, כמתבקש על דרך גזרת ל"א. גם בנדון דידן היינו מצפים לצורה **קריאה** (**קריאת**) על דרך גזרת ל"א, אך בעקבות השפעת גזרת ל"י על גזרת ל"א אנו מוצאים תמורתה את צורת **קרייה** (**קריית**), כמו בנייה (בניית), זכייה (זכיית), קנייה (קניית) ועוד.

שלב ב: קְרִיָּה < קְרִיָּה – בגזרת ל"י ובגזרת ל"א אנו מוצאים שבשמות שעי"ן השם שלהם היא רי"ש המשקל משתנה ממשקל **פְּעִיָּה** למשקל **פְּעִיָּה**, כגון במילה **פְּרִיָּה**.^[42] בעקבות גרירה^[43] אנו מוצאים זאת גם במילה **רביה** בצירוף **פְּרִיָּה וְרִבְיָה**.^[44]

סוף דבר

כפי שכתבתי בעבר:^[45] "ניקוד מילים רבות השגור בפניות בני תימן כבר קיים בכתה"י העתיקים והמנוקדים של המשנה – שאינם תימניים". הניקוד בצירוף "קרית שמע" הוא אחד מהם. כאמור, ניקוד זה שהיה שגור גם בשאר תפוצות ישראל בעבר, הלך והשתכח במשך הדורות ממסורת לשון חכמים החיה, אך שרידיו נמצאים בכתבי היד העתיקים ופה ושם במקצת דפוסים ישנים. מסורת הלשון של בני תימן הידועה כשמרנית ודווקנית יותר משאר עדות ישראל בדרך כלל, שימרה ניקוד זה במשך מאות שנים הלכה למעשה עד היום, וכמו שכתבתי במבוא לספר משלי ומסכת אבות (הקדמת העורך והמגיה, עמ' 9) על מסורת אבותינו:

והן מודעת זאת בכל האר"ש מלפנים, כי אבותינו ורבותינו נוחי נפש זה עידן ועידנים, דקדקו ודייקו עד מאד בקריאתם בכל קוץ ונקודה, זאת נחלת עבדי ה' וכל העדה, כולם קדושים כולם ברורים, כולם פותחים את פיהם בצחות הלשון ודקדוק האמרים, בדייקנות ובבקיאות מרובה, מנער ועד זקן טף ואיש שיבה. דור הולך ודור בא, והאר"ש לעולם עומדת בצביונה וטובה. יען שאנן כמ"ו א"ב מנעוריו, ושוק"ד הוא אל מורי"ו, ולא הורק מכלי אל כלי ובגולה לא הלך מִיָּמִיו, על כן עמד טעמו בו וריחו לא נמר מבשמיו. והגם שרובם ככולם בספרי הדפוסים קראו מאז ועד הנה, מסורת אבותם לא נטשו ולא נטו אנה ואנה. דאנן מבני יהודה אנו דְּדִיָּקִי לִישָׁנָא, וּמִתְנַחֲי לְהוּ סִימָנָא, אשר על כן זכו ונתקיימה תורתם בידם עד דורנו אנו, תהלה לאל יתברך אבינו (עיין עירובין דף נ"ג ע"א).

רבותינו חכמי תימן, כמו רבים מרבותינו הראשונים שעסקו בתורת הלשון והדקדוק, הכירו את הבניינים השונים על גזרותיהן השונות, ובוודאי ידעו את הסיבה של עירוב גזרות. נראה שלפחות שניים מהם כתבו זאת בקצרה בתחילת דבריהם – הראשון הוא רבי סעדיה עדני שכתב בתחילת דבריו "למה לא אמר [הרמב"ם] הלכות קריאת שמע? התשובה זה קרבה ללשון", והשני הוא מהר"י ונה שכתב בתחילת דבריו "קרית שמע, כמו קריאת". רק אחר כך הביאו שניהם פירושים על דרך הדרש. נראה פשוט שגם ר' זכריה הרופא ושאר הרבנים שפירשו רק על דרך הדרש ידעו את הסיבה הדקדוקית, אלא שכדרכם של החכמים לא נחתו לבאר את טעמם הפשוט של הדברים, אלא ביארום על פי דרך הדרש. בדרך זו מצאו חיבור

וקשר למילה קריה במשמעות עיר, כל אחד לפי דרכו.

אגב יש להעיר^[46] שעל פי דברינו ניתן להשיב על טענת אחד מרבותינו הראשונים, הלוא הוא רבי אברהם בן עזריאל^[47] שכתב (ערוגת הבושם, עמ' 234): "**שמעתי שלומדי ספר אומרים קרית שמע, והיא שמע שוא, כי קרית מלשון קרית ספר, לא היתה קריה**". כפי שהוסבר לעיל, הנוסחה "קרית שמע" מופיעה כבר בספרות חז"ל ובספרות הגאונים והראשונים. כאמור, אין כאן שמע שווא, מאחר שהמילה **קרית** היא קיצור של המילה **קריאת**, ורק על פי הדרש שייכוה למילה קריה במשמעות עיר.

- [1] ראה למשל בכת"י קאופמן: "חתן פטור מקריית שמע... לא לימדתנו שחתן פטור מקריית שמע" (ברכות ב, ה), לצד "קריית שמע" (סוטה ז, א; אבות ב, יג).
- [2] אמנם אין שם זה שקול במשקל פְעִיָה אלא במשקל מְפַעָה, אבל בעניין הכתיב אין משמעות למשקל ההיסטורי אלא למבנה הדומה של המילה מְחִיָה למילה קְרִיָה.
- [3] למשל בפרק א משניות ה-ו, פרק ד משנה ו, פרק ח משנה ז.
- [4] באומרי כתה"י הטובים של המשנה כוונתי לכתבי יד שאינם תימניים: כת"י קאופמן וכת"י פארמה, שהם ידועים כאבות טקסטים. אגב יש להעיר שכתבי יד אלה נכתבו ללא ניקוד, והניקוד נעשה לאחר מכן ו"הולבש" על הכתיב העיצורי.
- [5] אמנם מצאנו שיש יו"ד אחת המציינת גם חירק וגם את היו"ד העיצורית שאחריו, כגון: "לרבן גמליאל בעליתו" (ר"ה ב, ח), וכן נכתב באוטוגרף של הרמב"ם "כפית המטה" (מו"ק ג, ו), אך בדרך כלל צורות אלו מופיעות בשתי יו"דין.
- [6] וכן כתב פרופ' מיכאל ריז'יק ("דפוס ליוורנו של המשנה ומסורות עממיות של לשון חכמים בקרב יהודי איטליה", לשוננו ע (תשס"ח), עמ' 208) ש"ניתן לשער, שהצורה קְרִיָה הייתה קיימת, וכנראה נפוצה במסורות לשון חז"ל שהילכו בין יהודי איטליה".
- [7] דפוס קושטא ת"ד – שבת א, ב; אבות ב, יג. דפוס אמסטרדם ת"ו ודפוס ונציה תס"ו – אבות ב, יג. דפוס ונציה תצ"ז, דפוס מנטובה תקל"ז ודפוס פיסה תקנ"ז – סוטה ז, א. דפוס ליוורנו תקנ"א – סוטה ז, א; אבות ב, יג. נתונים אלו לקוחים מתוך מאמרו של פרופ' מיכאל ריז'יק (שם, עמ' 207).
- [8] בספרות הגאונים והראשונים מצאנו גם "קריית שם", "קריית מעשר", "קריית פסוקים", ועוד.
- [9] הדגשתי לומר על פי הכתיב, שכן לו יצויר שצירופים אלו ייכתבו בשתי יו"דין, "קריית ההלל", "קריית המגילה", הקריאה תהיה שונה כפי שאכתוב בסמוך.
- [10] יש להעיר שהרב יוסף עמר תיקן בגיליון את הלשון "קריית הגבר" (זבחים פו ע"ב) ל"קריאת הגבר". אך נראה שלא עשה זאת מפני שלשיטתו אין במסורת תימן תיבת קְרִיָה, שהרי מצאנוה במדרשים, וכן הוא מנהג הקריאה כפי שקיבלתי מזקנים. נראה שהסיבה שתיקן את הלשון היא כדי להתאימה ללשון המשנה, כדרכו לתקן את ציטוטי המשניות הפזורים בתלמוד הבבלי על פי כתיבן במשנה עם פירוש הרמב"ם.
- [11] ידוע גם בשם מארי יחיא בן סלימאן אלטביב. היה מחכמי תימן במחצית הראשונה של המאה הט"ו, וחיבר חיבורים רבים, ביניהם: מדרש החפץ, פירוש להפטרויות, פירוש למשנה, פירוש להלכות שחיטה, ועוד.

- [12] פירוש זה מוכר גם בשם נימוקי הרז"ה או בשם "שרח אלחיבור" [=פירוש החיבור].
- [13] העתקות רבות נשמרו מפירוש זה, ואין הן שוות בנוסחותיהן. הנוסח שלהלן הועתק מכתב יד אוסף יודא לוי נחום – חולון מס' 150, ומספרו במכון לתצלומי כתבי יד הוא F 41964.
- [14] כאן המקום להודות להרה"ג עזרא קורח שליט"א שתרגם לי את קטע זה. כמו כן, ההערות המובאות לקמן על אופן התרגום המילולי הן שלו.
- [15] נראה שמה שכתב "וכו" כוונתו שהמילים קריה או קרית מופיעות פעמים רבות במקרא, כמו "ועוד".
- [16] אמנם חלקים ממנו פורסמו בבמות שונות על ידי מו"ר הרה"ג פינחס קורח שליט"א. כאן המקום להודות למו"ר שליט"א שהואיל לתת לי לעיין בצילום כתב היד.
- [17] בסוף דבריו ציין את מקור הדברים "שם בהג"ה", והמילה "שם" מתייחסת למקור הקודם שציין, והוא: "הרז"ה בפ"י להרמב"ם מועתק מל' ערב".
- [18] כן הוא הנוסח בכתב היד, מבלי תוספת מילת "שמע".
- [19] לעת עתה לא מצאתי את מקור הדברים, אך בדומה לזה מצאנו ש"אין שכונה פחותה משלושה בתים", והוא לשון הרמב"ם בהלכות עבודה זרה פרק י הלכה ג, המבוסס על לשון הגמרא בעבודה זרה כא ע"א "אין שכונה פחותה משלושה בני אדם".
- [20] במקור הערבי שהובא לעיל נכתב "וכו". בהנחה שכך נכתב גם במקור שהיה לפני מהר"ח קורח נראה לי פשוט שכן צריך לפסק, ורצונו לומר שכן הוא בעוד פסוקים במקרא. ואתי שפיר שכל דבריו הם פירוש אחד, ואין כאן שני פירושים. אולם בכתי"ק של מהר"ח קורח ניכר באופן ברור שיש נקודה (בצורת קו קטן מאונך בגובה גג האות) לאחר תיבת נאמנה. על כל פנים, יותר מסתבר לומר שתיבת "ועוד" היא תרגום של "וכו", ונקודה קטנה זו היא טעות המעתיק מאשר לומר שכל תיבת "ועוד" היא טעות המעתיק. וכמובן שקשה לומר שאין כאן כל טעות ומהר"ח קורח הבין שהם שני פירושים.
- [21] מחכמי תימן במאה ה"ט", לימד תורה לתלמידיו ולמחייתו עסק בהעתקת ספרים. חי בארם צובה ובדמשק שבסוריה ולאחר מכן עלה לארץ ישראל והשתקע בצפת. חיבר חיבורים רבים בענייני הלכה, מדרש, רפואה, תכונה, טבע ועוד.
- [22] כתב יד אוקספורד-בודלי, מספרו במכון לתצלומי כתבי יד הוא F 20209. יש להעיר שרק הנוסח המקורי נותר בכתב יד, אך התרגום פורסם כמו שאציין בסמוך.
- [23] כן נכתב בכתב היד, ולא "בתורה".
- [24] והעירני הרה"ג עזרא קורח שליט"א שניתן גם לתרגם "זה קיצור המילה", ועיין מה שאכתוב לקמן.
- [25] כן הוא התרגום המילולי ולא "בנוסח". ואף לפי העניין כך צריך לומר, שכן אינו מדבר על "נוסח" קרית שמע, אלא על "סדר" פרשיות קרית שמע כמבואר בדבריו.
- [26] תרגום מילולי "לכן".
- [27] תרגום מילולי "מחוברת".
- [28] מצאנו שהמילה רבים מתייחסת גם לשניים (ומיעוט רבים שניים), כגון יחיד ורבים הלכה כרבים.
- [29] רבי יצחק בן אברהם בן יוסף ונה היה מחכמי תימן במאה ה"ט-י"ז. חי בעיר מעבר (בין צנעא לד'מאר), ונראה שכיהן שם כראב"ד. יש אומרים שעלה לארץ ישראל ושהה בחברון כמה שנים. הוא התפרסם גם כסופר סת"ם והעתיק ספרים רבים. פעל רבות להפצת הקבלה בתימן, ואף חיבר חיבורים שונים, ביניהם: רכב אלהים, שער השמים, מבשר טוב, תיקון סדר השכמת הקריאה בלילה, ופירוש על הלכות שחיטה ומאכלות אסורות להרמב"ם, ועוד.
- [30] כידוע יש מהדורות שונות בפירושו של מהר"י ונה, ויש בזו מה שאין בזו. פירוש זה מצאתי בכתב יד של מהר"י ונה, משנת ה'ת"ח, מספרו במכון לתצלומי כתבי יד הוא F 32323-96. אגב יש להעיר

שלאחרונה זכינו שבחבורות "הלכה ומסורה" במדור גנזות מתפרסמים מדי פעם קטעים מתוך התכלאל בנושאים שונים.

[31] כן כתוב בכתב היד בלשון נקבה, מאחר שהוא מתייחס לתיבת קרית, ולא נכתב "הוא".

[32] הרבה ר"ל שלוש, וכמש"כ לעיל.

[33] כן הוא במהדורת תשל"ח, אך במהדורת תשל"א הוא בדף מה ע"א (ולמהדורה ראשונה זו ציין מו"ר הרה"ג עזריה בסיס שליט"א בדבריו בראש מנורת המאור מהדורת ר' יעקב קרואני, שנת ה'תשל"ב, וכן הפנה לדבריו הרב חגי מחפוד שליט"א בהערותיו על פירוש רבינו סעיד ו' דוד עדני, עמ' כט, הערה 2).

[34] המילה עכ"ל היא במקור של דברי הרש"צ, ולפי זה נראה שהפירוש שהזכיר מועתק ממקור קדום יותר שלא צוין מיהו, אך ייתכן שאלו הם דבריו, והמילה עכ"ל היא טעות סופר.

[35] במהדורה הראשונה שיצאה לאור בשנת תשל"ב נראה שדברים אלו הם מדברי המו"ל ר' יעקב קרואני, אולם כפי שקיבלתי ממו"ר הרה"ג עזריה בסיס שליט"א לפני שנים, אלו הם דבריו, וכן מפורש להדיא במהדורה השנייה שיצאה לאור בשנת ה'תשנ"ו. אגב יש להעיר, שכמו שכתבתי במבוא למנורת המאור עם הפירושים נפש יהודה וחק יעקב הוצאת מכון שתילי זתים, עמ' 75, הערה יד, הניקוד במהדורת ר' יעקב קרואני לא נעשה על ידי הגר"ע בסיס אלא על ידי הרב יחיאל חוטר.

[36] לדברים אלו הגעתי מהערתי הקצרה של הרה"ג יוסף שבח שליט"א (במאמרו "העמידה", בתוך מתימן לישראל, ה'תשע"א, עמ' 120, הערה 13).

[37] לדברי פרופ' יהודה רצהבי במבואו, כל הספר נכתב על ידי רבי יהושע הנגיד (ה'ע-ה'קט"ו, 1355-1310) שהיה דור חמישי לרמב"ם, כתשובות לשאלות ששאלו ר' דוד בן עמרם העדני בעל מדרש הגדול. אולם לאחרונה פורסם על ידי ידידי ר' שגיב מחפוד הי"ו (באתר "נוסח תימן") מאמרו של הרה"ג איתמר כהן שליט"א שהוכיח בראיות ברורות שהחלק הראשון שסובב סביב ספר המצוות אינו לר' יהושע הנגיד, אלא לאחד מחכמי תימן שכתבן בצורת שאלות ותשובות כדרכם של חכמי תימן בתקופתו.

[38] ברמב"ם הנוסח מעט שונה.

[39] בהמשך שם עשה חשבונות כיצד מהמילים קרית ספר ניתן להגיע לאלף ושבע מאות.

[40] פרופ' יחזקאל קוטשר, "לשון חז"ל", קובץ א, עמ' 27-28 [=ספר חנוך ילון, עמ' 246-280]; פרופ' שלמה מורג, The Samaritan and Yemenite Traditions of Hebrew, בתוך מסורות הלשון העברית והלשון הארמית שבפי יהודי תימן, עמ' 222; ד"ר צמח קיסר, מבוא למשנה מסכת אבות, ירושלים תשס"ב, עמ' נב; ילקוט שינויי נוסחאות רמב"ם פרנקל (הלכות קרית שמע פרק א הלכה א); ועוד.

[41] נראה לומר שהסיבה שרק בצירוף זה פעל השלב השני של התהליך הפונטי הוא מפני שלרוב שכיחותו הוא נשחק, וכבר כתבו על תופעה זו מלומדים שונים.

[42] רבים ציינו גם את המילה בְּרִיָּה. אמנם אף שדוגמה זו היא מתאימה למסורת לשון חכמים כפי שהיא משתקפת בכתבי היד הטובים של המשנה, העדפתי לא להזכירה בדיון על מסורת תימן, מאחר שבמסורת תימן מבחינים בניקוד המילה בריה על פי משמעויותיה השונות. כשהיא משמשת כשם פעולה, במשמעות בריאה, המנהג לנקד בְּרִיָּה. אך כשהיא משמשת כפרי הפעולה, המנהג בדרך כלל לעשות בידול משמעות בין המילים השונות. בְּרִיָּה – מיוחדת לבן אדם בלבד, בְּרִיָּה – כוללת גם בהמה, חיה עוף ודג, וכמו שכתב מוהר"ר סעדיה קטיעי זצ"ל בפירושו למנורת המאור פרק שכב (בשם סולת בלולה). והארכתי על זה בקונטרס "זקניך ויאמרו לך". [כדי להמחיש את ההבדל בין שם הפעולה לפרי הפעולה, השווה את משמעות המילה "ציור" במשפטים הבאים: "מלאכת הציור קשה עליי" – שם פעולה, לעומת "הוא צייר את הציור" – פרי הפעולה].

[43] על פי המילון למונחי בלשנות ודקדוק (עמ' 23) גרירה היא "נטייה לשינוי מורפולוגי במילה בהשפעת מילים שכנות. השינוי יכול להיות במספר, במין, ביחסה וכו'. לדוגמה: מאכלות אסורות

(במקום מאכלות אסורים)". אך כפי שכתבתי במאמר "ההתאם התחבירי במשפט הפועלי בלשון המקרא" (שטרם פורסם), נראה שפעמים השפעת המילה השכנה הייתה כל כך חזקה על המילה הנגזרת, שאף במקרים שהמילה השכנה לא מופיעה, המילה מופיעה בצורת הגרירה. כמו כן, ניתן להרחיב את ההגדרה ולומר שגרירה היא לא רק בהשפעת מילה שכנה, אלא אף בהשפעת תנועה שכנה בתוך אותה מילה.

[44] אמנם כשהמילה רביה או רבייה נכתבת לבדה, המנהג השגור לנקדה רְבִייה, רְבִייה, כגון "רבי יוחנן אמר רְבִייה באה לעולם... לדידך דאמרת רְבִייה באה לעולם" (בבא בתרא טז ע"ב, וכן בדפוס וילנא שם בכתוב חסר לצד כתיב מלא), וכן ניקד הרב יוסף עמר שם, ועיין שם שציין בגיליון ש"נוסחת מדרש הגדול בבראשית ו, כד רובִייה".

[45] מבוא למנורת המאור עם הפירושים נפש יהודה וחק יעקב, עמ' 73, הערה ז.

[46] כן העירו בילקוט שינויי נוסחאות לרמב"ם פרנקל (שם), וכן כתב הרב חגי מחפוד שליט"א (שם).

[47] רבו של ר' יצחק בעל האור זרוע, חי במאה הי"ג.